

ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОК-ОСВІТЯН УКРАЇНИ ЧАСІВ ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 рр.

Проаналізовано становище жінок-освітян України часів голодомору 1932 – 1933 рр.

The article analyzes the condition of women-teachers of Ukraine in times of famine 1932 – 1933.

На сьогоднішній день в українській історичній науці існує велика кількість "білих плям", що пов'язані зі становищем жінок у різних сферах суспільного життя в умовах Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Не є винятком і проблеми життя та діяльності жінок-освітян, вчительок як сільських, так і міських шкіл, котрі на початку 1930-х рр. опинилися в достатньо скрутних умовах. Саме у висвітленні цих проблем і полягає мета даного дослідження.

Як зазначив П.Соболь, на початку 30-х рр. в Україні запроваджено радянську систему народної освіти, основою якої стала єдина загальноосвітня школа. Але, незважаючи на розширення мережі шкіл у голодні 1931 – 1934 рр., освіта як галузь духовного розвитку суспільства загалом втрачала свою життєздатність і невиконувала повною мірою покладених на неї функцій [16, с. 90 – 91]. Щоб відповісти на запитання: "Чому так трапилося?", варто звернути увагу на тих обов'язках, які змушені були виконувати освітяни та проаналізувати умови, в яких їм доводилося працювати.

Одним з головних обов'язків, покладених на освітян було проведення пропаганди політики радянської влади. М.Петренко, що був на час голодомору 1932 – 1933 рр. семирічним хлопцем, учнем 1-го класу школи м. Лохвиця на Полтавщині згадує: "Школа. Свято – день революції. Вчителька попередила всім прийти в чистих сорочках і розповісти вірш чи пісню заспівати. Заняв у цей день на уроках менше. Віршички розповідали: "Іхали ми, іхали, Собаку переїхали...". Пісня: "Зелений гай, пахуче поле в тюрмі приснились мені". На сопілці грали "Про Дударика" [12, с. 117 – 118]. А. Пасічник 1924 р.н. з Хмельниччини також пролив світло на дане питання: "1933 р. в школі вчителька вчила нас співати. А ми не хотіли. А якщо не співатимеш – то супу нам не дасть. Пісня: "Хочу бути точним у кожній деталі: хочу бути ленинцем, як товариш Сталін" [13, с. 47].

Значну кількість своїх зусиль вчителі були вимушені направляти на антирелігійну пропаганду. ІІ Всеоюзний з'їзд безвірників у 1929 р. доручив Наркомосу й ЦК працівників освіти до початку навчального року вжити заходів до звільнення віруючих учителів з роботи, при чому наголосив, що знятих з роботи не треба давати можливості влаштуватися в іншому місці. По країні прокотилася хвиля звільнень віруючих учителів, а по вищій школі – "чистка" студентсько-викладацького складу [14, с. 248 – 249]. Наркомос України в 1929 – 1930 рр. видав методичні матеріали "Антирелігійне виховання в школі соціалізму". У шкільні програми вводилися елементи антирелігійної пропаганди. Нарком освіти УСРР В.П. Затонський у 1934 р. видав наказ "Про антирелігійну роботу в школі і серед дорослих" [14, с. 249]. Робота серед батьків учнів та дорослого населення ставала складовою частиною роботи вчителя та школи в галузі антирелігійного виховання [14, с. 250]. Віруючі вчителі, за спостереженням Є.Слободянюк, потрапили в неможливі умови [15, с. 123]. Цікавими є свідчення очевидців тих подій. Анонімний оповідач 1923 р.н. згадав: "Вірш "Боже, говорити малютка":

"Раз осененю порою
Дождь ишёл и гром гремел,
шёл по улице малютка,

посинел и весь дрожал.
"Боже, – говорит малютка, –
Я озяб и есть хочу".
Шла дорогой той старушка,
Услыхала сироту.
Приютила и согрела,
И поест дала ему".

Цей вірш я розповів у школі вчительці. А вона викликала маму і сказала їй, щоб більше таких віршів не вчили про Бога" [2, с. 399].

Вчителів масово залучали до хлібозаготівельних компаній. В селах полтавщини з цієї метою було мобілізовано 570 сільських вчителів. Ті з них, що не справилися з хлібозаготівлею були репресовані [10, с. 72]. На вчителів поклали обов'язок виключати зі школи дітей політично неблагонадійних громадян [17, с. 235 – 236]. Проблемою, що потребувала негайного вирішення була боротьба з поширенням висипного тифу серед учнів [5, с. 16]. Розростання голоду у справжній голодомор відбулося і на роботі вчителів. Згадує дочка вчительки М. Гросул, 1907 р.н: "Одного разу їй дали завдання поїхати на вокзал, знайти там вагони з дільми, ознайомитися із ситуацією і скласти план роботи з цими дітьми. Що це були за діти вона не знала. Підходячи до вагонів, мама почула дитячий крик, а потім побачила цілий вагон маленьких дітей. Голодних, брудних, залишених помирати голодною смертю. Про який план роботи могла йти мова?" [7, с. 86]. Із спогадів про голод 1932–1933 років Гінгольд О.В.: "Я працювала вчителькою в Бершадській школі. До кінця днів своїх не забуду учнів, голодних, виснажених, з потухлими оченятами, впалими щічками, які благають шматка хліба" [3, с. 62]. Не важко помітити, що для деяких жінок-освітян голодомор залишив по собі глибокі морально-психологічні травми. Поряд із такими випадками є зафіксованим неординарний вияв вчителькою непереможної життєвої позиції і людяності [8, с. 33 – 34].

Варто наголосити, що поряд з голодуванням учнів, яке впливало на роботу освітян, не можна обійти увагою і власне скрутне матеріальне становище вчителів. Є.Яценко зауважила, що в тяжкому стані щодо забезпечення продуктами харчування знаходилась сільська інтелігенція. У відповідності з постановою ЦК партії та уряду постачання цієї категорії сільського населення було покладено на колгоспи. З повідомлення уповноваженого до Чорнухинського райвиконкому від 15 квітня 1932 р. відомо, що Чорнухська, Пізницька, Гілецька, Поставшувська, Вороньківська та інші сільради до постачання вчителів "поставились байдуже", не видали продуктів харчування і за грудень [20, с. 112]. З доповідної записки Валківського райкому працівників освіти та районного відділу Народної освіти до Контрольної комісії – РСІ відомо про катастрофічний стан з постачанням вчителів. Як приклад покращення стану постачання наводиться факт, коли в с. Благодатне після звернення освітян до місцевих організацій, їм було видано по 2 кг макухи [20, с. 113]. Через слабкий стан здоров'я на ґрунті недоїдання цілий ряд вчителів подавали заяви про звільнення з роботи, траплялись випадки невиходу на роботу [20, с. 113].

Постачання міських вчителів знаходилося у значно кращому стані, ніж по селах. Всі призначені пайки освітяни міст одержували переважно без затримки. Суспільні верстви населення міст регулярно отримували спеціальні додаткові пакети з дефіцитними продуктами харчування [20, с. 132]. У протоколі наради при організаційному відділі Київської міської ради від 08.12.1932 р. зазначено: "Справа постачання вчителів продуктами споживання стоїть на неналежному рівні не у всіх колгоспах створені фонди харчування вчителів. Необхідно утворити фонд постачання сільських вчителів" [5, с. 13]. З повідомлення до Наркомосвіти УСРР із Снігурівського району про напівголодне існування вчительства у квітні 1931 р., цитованого П.Соболев, дізнаємося: "Харчових продуктів за квітень не видано, за винятком райцентру, промкрану за квартал на селах майже не видно, а райцентр задоволено. Втекли три учителі, бо нічого не одержували...". З 1932 р. непостачання вчителів продуктами харчування і промкраном стає постійним явищем [16, с. 91]. Ось що повідомляла газета "Шлях індустріалізації": "У Пересадівці вчителі три місяці не одержують жирів, бо всі відхрещуються від них і посилають один – до одного: кооператив до колгоспу і навпаки. Два місяці вчителі не одержують цукру. Колгосп ім. Сталіна видає хліб або борошно, а потім вимагає за це платню по 10 коп. (у місті – 5 коп.). До цього він додає непридатну капусту тощо. Ось як реалізується райспоживспількою постанова партії і уряду про постачання учителів" [16, с. 92].

Політичний терор супроводжувався організованим голодомором учителів та учнів; непостачання продуктів харчування ставало хронічним, частим явищем було свідоме приховування продуктів та товарів від педагогів, бюрократичне зволікання з постачанням і таке ін. Учителів Варварівської школи, наприклад, було прикріплено до заводських робітничих комітетів підприємств м. Миколаєва. Але вказаний ЗРК відмовився постачати продукти. Коли ж народосвіта закріпила цю школу за колгоспом, то відмовили у постачанні. І як наслідок – голод. Відмовляв учителям в постачанні продуктів колгосп ім. Карла Маркса у Богоявленському [16, с. 93]. Як зазначив Я.Мандрик, виникла реальна загроза, що частина сільських вчителів вимре, а решта розбіжиться. Щоби якимось допомогти їм на місця були послані спеціальні бригади із членів ВУКУ Робос і ВЦРПС. Вони повинні були утворити фонди допомоги сільським учителям. Було створено 770 бригад. Фонди вони повинні були утворити до 1 жовтня 1932 р. На кінець жовтня цього року в більшості районів УСРР фонди створені не були [10, с. 72]. Педагоги у пошуках порятунку від голодної смерті ставали жебраками, констатовано у праці "Голодомор 1932-1933 років на Україні: документи і матеріали". До Раднаркому УСРР Надходили повідомлення про жалюгідний матеріальний стан сільських учителів. "Харчових продуктів учителі та учні не одержують зовсім, – інформував уряд Фастівський райком КП(б)У, – по багатьох селах не видано навіть хліба за січень та лютий місяці". Особливо тяжким було становище "молодих педагогів, мобілізованих по лініях ЛКСМУ на роботу". Учителям по кілька місяців не видавали хліба, "промкрану", тобто одягу, білизни, взуття, а тому взимку вчителі тижнями не виходили з домівок. 29 жовтня 1932 р. Укрколгоспцентр прийняв відому постанову "Про порядок постачання вчителів", якою встановив такий порядок забезпечення педагогів сільськогосподарськими продуктами: у районах суцільної колективізації (не менше 68% колективізації), а також у суцільно колективізованих селах несучільно колективізованих районів, де педагоги були членами колгоспів, утримання вчителів здійснюється в усіх селах виключно колгоспами [6, с. 718].

В тяжке становище потрапляли сільські учителі і медичні працівники, наголосив І.Шульга. Ще з січня їм не видавали карток на хліб, мотивуючи відсутністю борошна. Не раз учителі відкрито говорили, що постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про забезпечення їх хлібом прийнята тільки на папері, бо її ніхто не виконує [19, с. 72]. Достатньо інформативним є документ "Повідомлення з місць до Наркомосу УСРР про напівголодне існування вчительства. Квітень 1931 р.", у якому зазначено: "Є багато випадків брутального ставлення до учителів з боку робітників споживчої кооперації. "Учителі народ свідомий, хай перетерпить" [9, с. 334]. Промовистими є свідчення самих освітян. Так, вчитель Бессарабов у листі до редакції газети "Вісті" від 15 вересня 1933 р. наводить факти про голодування і тяжкий матеріальний стан вчительства на Одещині: "...по 30 кг борошна на працюючого та 15 кг на утриманця. А для того, щоб одержати, треба зтоптати пару взуття, доки дадуть з колгоспу підводу, а другу пару зтопчеш в районі, доки відшукаєш це борошно. Тепер 11 вересня, а вчителі їдять ще серпневий пайок. Олія, різні жири, городина, крупа, цукор – це зайва річ, це споживательський настрій. Освітлення – це зовсім не потрібно вчителю, а опалення – кожен вчитель принести собі з гарману кілометра за 2-3. Говорити й жалітися про це нікому, крім ворожнечі нічого не доб'єшся" [9, с. 633]. У скарзі групи вчителів різуненківської школи до Валківської КК РСІ про відмову у виділенні їм молока 5 липня 1933 р. наголошується: "Сільрада не дала дозволу виділяти з молочарського товариства по ½ л молока на працівника, мотивуючи тим, що це є державні заготівлі. Одочасно завмолочаркою видає кожного дня по 3 л молока вчителі Альошині: "Сім'я партійця має право одержувати" [18, с. 211]. В документі чітко прослідковується розмежування прав освітян за партійним принципом.

Перекладення обов'язку матеріального забезпечення більшості освітян на плечі колгоспів спричинило появу такого явища, як примусова колективізація вчителів. Н.Бем його проілюструвала, навівши доповідну записку Всеукраїнської спілки робітників освіти до ЦК КП(б)У, у якій зазначалося, що місцева влада подекуди ухвалювала постанови про обов'язковий вступ до колгоспів усіх учителів аж до "усуспільнення" їх зарплати. Наводився витяг з листа вчительки одного з сіл Одещини: "Комуна вимагає, щоб я вступила до її членів та здавала половину своєї платні. В противному разі загрожують виключити з комуни батька". Траплялися випадки, коли колективізатори вимагали стовідсоткового вступу освітян до колгоспів, загрожуючи репресіями в разі відмов, забирали вчителів зі школи працювати в полі, а тих, хто не мав власного майна, примушували купувати його та вносити до колективу [1, с. 105].

Одним з вирішальних факторів, що впливали на життя та діяльність освітян було ставлення до них як з боку батьків їх учнів, так і з боку осіб та організацій, від яких залежало їх постачання матеріальними благами. За оцінкою Н.Бем ставлення селян до сільських вчителів було досить негативне, оскільки громадська робота освітян передбачала пропаганду політики партії на селі [1, с. 105]. Набули значного поширення антивчительські виступи. У с. Рисівка Грицівського району Шепетівської округи селяни вигнали вчителя, не дозволивши йому навіть одягнутися. У с. Дерманка того ж району селяни забрали дітей зі школи, мотивуючи тим, що вчителі ведуть агітацію за вступ до колгоспу [1, с. 113].

Ставлення ж до освітян з боку осіб та організацій, від яких залежало їх постачання матеріальними благами було зверхнім та зухвалим. Є.Яценко навела лист голодуючих вчителів Огульцівської школи до прокурора

Валківського району, в якому вони скаржилися, що представники споживчого товариства та сільради брутально з ними поводяться, називають паразитами, а голова сільради "взагалі не хоче розмовляти" [20, с. 113]. За переконанням П.Соболя, чванливе відношення до педагогів з боку господарських керівників, а то й рядових колгоспників, які вважали їх дармоїдами, "не своїми", погіршувало психологічний і матеріальний стан учительства. Наприклад, коли вчителька Ділієргієва пішла купувати картоплю до колгоспниці – дружини голови колгоспу, то та, сміючись, відповіла: "Ідіть, ідіть, зважу вам по 60 коп. за те, що дітей наших вчите". В селі Калинівка не відпустили молодим вчителям олії на той підставі, що вони не працювали в школі влітку (тобто не заробили її) [16, с. 93].

Ще одним важливим фактором, що впливав на життя та діяльність освітян було ставлення, яке вони відкрито висловлювали щодо ситуації в країні, за яке вони нерідко були навіть репресовані. З листа вчительки Зої Борщової до "Крестьянской газеты" (1928 р.), наведеного Н.Бем, дізнаємося про ставлення вчителів до заможних селян: "Мені 38 років, я батрачка та народна вчителька одночасно. Особисто я не скривджена радянською владою: маю 1,25 десятини землі, продподаток не сплачую, бо не маю коня, але буду захищати куркулів, тому що вони й за мене продподаток сплачують. Якби вся держава складалася з таких як я, як би вона існувала? Куркульське господарство нажите потом. Я сама хотіла б бути чесним куркулем, але я б раділа, що великий податок сплачую та своїм вмінням працювати ... державі приношу користь" [1, с. 80]. "Скільки мені довелося, працюючи у бригаді по збору посівного матеріалу, по усуспільненню, бачити сліз, чути прокльонів та благань селян. Брудна, мокра хата, купа блідих, брудних, обірваних людей. Приходиш перевіряєш хліб і забираєш "зайвий" до фунта, забираєш картоплю. Далі заявляєш, що корова, свині, кури, город усуспільнені й ставиш питання руба: давай гроші на тракторне зобов'язання, 15 % готівкою пайового внеску, 30 % вступного..." [1, с. 109] з гіркою розповіла вчителька з с. Узин на Білоцерківщині. З інформаційних повідомлень начальника Брацлавського райвідділу ГПУ Суханіна начальника секретно-політичного відділу Вінницького оперативного сектору ГПУ УСРР про хід хлібозаготівель від 10 серпня 1931р. дізнаємося: "м. Брацлав. Учительница еврейской трудовой школы Розенфельд была послана в с. Скрыцкое в бригаду для копки буряка, последняя вернувшись из села в беседе с учительницей той же школы Толчиной рассказала ей следующее: "Что в селе хлеба нет, что многие крестьяне питаются исключительно картошкой буряком, что если выполнят план хлебозаготовки на все 100%, то это значит, что замести всё под метёлку и не оставит не только на кормление, но и на семена и что районная власть абсолютно не обращает никакого внимания на реальность плана" [4, с. 202 – 203].

Дехто з педагогів досить-таки відверто і сміливо висловлював своє невдоволення сталінською політикою удушення українського народу з допомогою голоду, зауважив П.Соболь. Так, вчителька миколаївської трудової школи № 19 Савельєва на відкритих партзборах осередку наросвіти заявила: "У трудящих бракує творчого ентузіазму для виконання планів другої п'ятирічки, потрібно спочатку виконати першу, а потім говорити про другу". І на закінчення вона робить досить логічний висновок: "...немає ентузіазму, бо немає жирів, білків, калорій". Педколектив школи під тиском комуністів ухвалив: "Зняти Савельєву з роботи профуповноваженого та поставити перед наросвітою питання про усунен-

ня її з посади викладача суспільствознавства". Після цього почалася морально-психологічна обробка педагога у дусі сталінської технології політичних репресій (скажемо, самовизнання своєї помилки, провини і таке ін.). З лютого 1932 року, вчителька на правлінні спілки "Робос" зізнається, що виступ був помилковим, нерадянським" [16, с. 92]. Розпочалася широка цілеспрямована кампанія викриття "класових ворогів" не тільки у колгоспах, серед учительства. За доносом надто пильних вчителів була викрита завідувача Новомиколаївською школою Соколова М.Н. як "класовий ворог, що проліз до радянського учбового закладу і веде серед співгромадян та молодих вчителів розкладницьку роботу". Їй інкримінувався, як водилось у ті страшні часи, цілий букет звинувачень: домоглася того, що учні на зборах голосували проти виконання плану хлібозаготівель; переховувала майно куркуля і, безумовно, усіляко ухилялася від участі в громадсько-політичній роботі. Відкритих виступів учительства проти більшовицької політики голодомору було мало, але все ж були [16, с. 92 – 93]. Керівництво школи звільнило з роботи вчительку Діордієву Н. – колишню жінку офіцера-емігранта, за проведення "шкідницької" роботи [16, с. 96].

Репресії щодо освітян проводилися навіть коли для них не було видимої підстави. Я.Мандрик зазначив, що вчителів залучали до проведення масової колективізації, за що вони дуже часто терпіли від розлючених селян, деякі навіть були вбиті. Коли ж розпочалися репресії проти тих, хто "перекручував лінію партії по колективізації", то в селах значну долю вини звалили на вчителів. З другого боку, значна частина сільських вчителів була розкуркулена і вислана в Сибір. За справою СБУ було заарештовано 45 ні в чому не винних представників української інтелігенції, значна частина з них – вчителі. Сотні освітян за звинуваченням у приналежності до СБУ були звільнені з роботи; сотні з них були репресовані за причини приналежності до стану духовенства чи бувших куркулів [10, с. 73]. У праці "Голодомор 1932-1933 років на Україні: документи і матеріали" зазначено, що на листопадовому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У В.П.Затонський наголосив, що серед учительства республіки – 30–40 % – "класово ворожі елементи". На той час це становило приблизно 40–50 тис. осіб загальної кількості учителів. Зважаючи на рішучі заяви наркома, можна не сумніватися, що мінімум стільки ж "ворожих елементів" з учительського корпусу України зазнали переслідувань. "Це було в 1933 році, – згадував у 1989 р. житель міста Василькова Леонід Павленко. – Учителька, звали її Марією Василівною, якось принесла на урок великий плакат. На ньому були намальовані буржуй і куркуль з товстими животами. В їхні роти летіли паляниці з кільцями ковбаси. Діти почали плакати, просити їсти – був же, повторюю, тридцять третій рік, рік страшного голоду на Україні. Вчителька розгубилася, винесла з класу той плакат і принесла інший. На ньому був зображений Сталін в оточенні життєрадісної дітвори з червоними квітами. Діти замовкли. У Марії Василівни тремтіли руки. Задзвонив дзвоник. Діти пішли на перерву, а вчителька – потім дізнався – розірвала плакат і кинула у кошик. Через кілька днів не стало в школі нашої вчительки. Директор школи прийшов у клас і сказав: "Степанова Марія Василівна – зарубіжна шпигунка. Не журіться, діти, у вас буде кращий учитель – Сидір Семенович Несторенко". З роками я випадково дізнався від дочки Марії Василівни, що її матір, а пізніше і батька було заарештовано і розстріляно за доносом учителя Несторенка. За той портрет Сталіна, якого Марія Василівна порвала..." [6, с. 719]. Траплялося, коли сескоти ДПУ виказували

політично неблагонадійних освітян, що виявляли незадоволення політикою радянської влади на селі, зауважив В.Марочко. Зокрема, влітку 1932 р. учителька М.П.Пометуха з Ляховецької семирічної школи Вінницької області необережно висловила про хлібозаготівлі: "у дядьків беруть все до останньої зернини, а дядькові дають дулю", що "за рахунок селянина живуть добре лише партійці". Рішенням Ляховецького РВК її звільнили з педагогічної роботи на три роки в прикордонній смузі. Вона працювала в школах Вінниччини одинадцять років, не маючи жодних нарікань, з селян, батько якої орендував 30 десятин у поміщика, бо власної землі не мав, виконував обов'язки десятника на залізниці в м. Дубно (тоді територія Польщі), а його донька Марія, перетнувши в 1921 р. кордон, опинилася в Ямполі, влаштувавшись вчителькою [11, с. 250].

В результаті такого становища освітян їх кількість значно зменшилась. Як зазначено у праці "Голодомор 1932-1933 років на Україні: документи і матеріали", терор голодом та масові репресії проти освітян стали основною причиною сумнозвісного "дефіциту педкадрів" [6, с. 720]. Смертність педагогів від голоду, як і решти соціально-професійних груп села, статистичні установи та органи ЗАГСів не фіксували. Вони розчинилися серед жертв голодомору під категорією "сільське населення". Уже влітку 1933 р., коли голод викошував в українських селах школярів і педагогів, навчальні заклади відчули дефіцит освітянських кадрів. На Всеукраїнському зльоті вчителів-ударників нарком освіти УСРР В.П.Затонський назвав загальну кількість вчителів в Україні – 135 тис, з них 9,5 % "вийшли з чужого середовища". Звітуючи 3 вересня 1933 р. про початок навчального року, він називав цифру додаткової підготовки у поточному році учителів – 22,8 тис. [6, с. 719]. В.Марочко зазначив, що на Чернігівщині налічувалося у квітні 1933 р. 12 тис. вчителів, з них в школах нацменшин – 767 чоловік, а решту становили українці, а "прошарок людей, що за своїм соціальним походженням є вихідці з родин куркулів, крамарів, вищих урядовців, служників культів, становив 12–15%. Внаслідок голоду і політичних репресій вже наприкінці 1932 р. бракувало 480 вчителів, а в наступному 1933/34 р. їх кількість мала сягнути 1428 педагогів нового набору [11, с. 251]. П.Соболь констатував, що за відсутністю педагогів такі важливі предмети, як українська та російська мови, математика, у старших класах взагалі не викладались. На 15 серпня 1938 р. в Одеській області не вистачало 300 вчителів, переважно викладачів української та російської мов [16, с. 97]. Обласні керівні організації прийняли рішення про мобілізацію серед міського вчительства кадрів "політично-втриманих і відданих радянській владі" вчителів і відрядити їх до сільських шкіл. По м. Миколаєву було ухвалено мобілізувати 32 вчителів різного фаху для сільських шкіл районів області. За півроку було мобілізовано аж 4 чоловіка [16, с. 97]. У 1932 р. в школах округу працювало 1790 вчителів, потрібно ж було не менше 2745 чоловік [16, с. 98].

Підсумувавши, можна зробити висновок, що переважна більшість жінок-освітян України, вчительок як

сільських, так і міських шкіл на початку 1930-х рр. вели щоденну боротьбу за власне виживання. Їх професійна діяльність, що мала б полягати у навчальній та виховній роботі серед учнів, була обтяжена веденням пропаганди радянської загальною, антирелігійною зокрема, участю у кампанії з хлібозаготівлі, боротьбою з висипним тифом та, взагалі, за фізичне виживання власних учнів. Їх життя проходило при постійній відсутності належного матеріального забезпечення, під постійною загрозою колективізації, репресій через висловлену позицію щодо політики партії або ж без поважної причини. В результаті такого становища виник "дефіцит педкадрів", тобто жінки-освітяни, як і всі вчителі України або ж були позбавлені права працювати за фахом, або ж були виселені в Сибір, або, зрештою загинули внаслідок терору голодом та масових репресій. Ті ж, що вижили, вже ніколи не змогли забути пережиті жахіття Голодомору.

1. Бем Н. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.): Дис... канд. іст. наук / Н. Бем. – К., 2004. – 247 с. 2. Великий голод в Україні 1932-1933 років : [матеріали Конгресово-президентської Комісії США з вивчення Великого голоду в Україні 1932-1933 рр.]: у 4 т. / Ін-т історії України НАН України; [наук. ред. Кульчицький С. В.; упоряд. Д. Мейс] – К.: Києво-Могила. акад., 2008 – Т. 2: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США – 2008. – 814 с. 3. Винокурова Ф., Подкур Р. Голод 32 – 33 рр., 46 – 47 рр. Вінницька область: Док. і мат. / Ф.Винокурова, Р.Подкур. – Вінниця: Антекс-У ЛТД, 1998. – 223 с. 4. Голод та голодомор на Поділлі 1920 – 1940 рр.: Збірник документів і матеріалів / обласна редколегія науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" (голова І.Гамрецький). – Вінниця: ДП "ДКФ", 2007. – 704 с. 5. Голодомор 1932 – 1933 рр. в Києві / факти, події, свідчення (за документами Державного архіву міста Києва) / Авторі-укладачі: Ж.Серга, С.Сидоренко, С.Сидорова. – К., 2008. – 430 с. 6. Голодомор 1932-1933 років на Україні: документи і матеріали / НАНУ, Ін-т історії України; Міжнародний благодійний Фонд "Україна 3000"; упорядник Р.Пиріг; [ред. кол.: В.Смолий, Г.Боряк, С.Кульчицький та ін.]. – Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. – 1128 с. 7. Голодомор у першій столиці / Укладення І.Шуйського, В.Полянецького. – Х., 2006. – 288 с. 8. Дідоренко Л. Голодомор 1932 – 1933 рр. на Краснопільщині / Л.Дідоренко. – Суми: виробниче підприємство "Мрія-1" ЛТД, 2003. – 40 с. 9. Колективізація і голод на Україні (1929 – 33 рр.) / Ін-т історії України НАН України / Упоряд.: Г.Михайличенко, Є.Шаталіна, відп. ред. С.Кульчицький – К.: Наукова думка, 1992. – 736 с. 10. Мандрик Я. Культа українського села в період сталінізму 1929 – 1938 рр. / Я.Мандрик. – Івано-Франківськ, 1998. – 253 с. 11. Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 – 1941 рр.) / В.Марочко, Г.Хіллг. – К.: Науковий світ, 2003. – 302 с. 12. Петренко М. Сні про окрасці хліба / М.Петренко // Березіль. – 2008. – № 5/6. – С. 96 – 119. 13. Портрет темряви: свідчення, документи і матеріали: у 2 книгах. – Книга друга. / Асоціація дослідників голодоморів в Україні. / Упор. Петро Яшук. – Київ – Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць. – 1999. – 611 с. 14. Славута Г. Антирелігійна політика Радянської держави в галузі народної освіти у 20 – 30-х рр. / Г.Славута // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – Вип. 1/2. – С. 244 – 252. 15. Слободянюк Є. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років XX ст.: Дис... канд. іст. наук / Є.Слободянюк. – Львів, 1996. – 167 с. 16. Соболь П. Освіта і наука Миколаївщини в голодні 1931 – 1934 рр. / П.Соболь // Голодогеноцид 1932 – 1933 років на території Миколаївщини: погляди істориків, очевидців, архівні матеріали. (До 70 – річчя трагедії). / ред. О.Гаркуша. – Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 2003. – С. 90 – 116. 17. Український голокост 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – Т.5 / Упоряд.: Ю.Мицик, І.Вінницька, – 2008. – 322 с. 18. Чорні жнива: голод 32 – 33 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: (Документи, спогади, списки померлих) / Упоряд. Т.Поліщук. – К.; Х.; Нью-Йорк: Філадельфія: Вид-во М.П.Коць, 1997. – 368 с. 19. Шульга І. Голод на Поділлі / І.Шульга. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993. – 224 с. 20. Яценко Є. Голодомор 1932 – 1933 років на Харківщині: Дис... канд. іст. наук / Є. Яценко. – Х., 1998. – 307 с.

Надійшла до редколегії 09.02.11